

‘मफलर युद्ध’मा वर्गीय चेत

तेजविलास अधिकारी
उपप्राध्यापक, वाल्मीकि क्याम्पस, काठमाडौं
tejkamere@gmail.com

लेखसार

अनिल श्रेष्ठ प्रगतिवादी साहित्यकार हुन्। राष्ट्र र राष्ट्रियताका साथमा जनजीविकाका यावत प्रश्नमा उनले समाधानको उपाय सुझाएका छन्। आफ्नो कवितासङ्ग्रह ‘मफलर युद्ध’ माफत उनले सामाजिक भेदभाव, थिचोमिचो र दमनको विरुद्ध चेतना निर्माण गर्दै समग्र देशवासीको चेतना निर्माण गर्ने बाटोमा साधना गरिरहेका छन्। आफ्नै विशेष काव्य प्रवृत्ति निर्माण गरिसकेका अनिल श्रेष्ठ समकालीन कविता यात्राका एक परिचित व्यक्तित्व बन्न पुगेका छन्। समाजमा हुने आर्थिक-सामाजिक गतिविधिले समाजलाई जागरुक मात्र गराउँदैन। यसका साथै समाजमा रहेका समस्याको अन्त्य गर्न सङ्गठित पनि गर्दछ। समाजमा एक खाले मानिस प्रतिष्ठा आर्जनको बेलगामे यात्रामा दौडिरहेका छन् भने अर्को खाले मानिस गाँस, बास र कपासको पिरलोमा रुमलिरहेका छन्। समाज परिवर्तनको आधार बनेका श्रमजीवि वर्ग अझै आफ्नो श्रमको उचित मूल्यविना अस्तित्वको सङ्कटमा छ भने श्रमको शोषण गरेर खाने वर्गको संरक्षणमा राज्य नयाँ नयाँ असफलताका मानकहरू स्थापना गरिरहेको छ। एकातिर सत्ताको दमनकारी नीति हावी भइरहेको छ भने अर्को तर्फ श्रमिकको जीवन समाप्त पार्ने सत्ता सहयोगीहरू उत्साहित भएका छन्। सत्ताको दम्भी सोचलाई जनताको चेतनाको स्वरले मात्र जवाफ दिन सक्छ भन्ने निष्कर्ष यस कविता सङ्ग्रहको रहेको छ। यही सेरोफेरोमा कविता सङ्ग्रहभित्रका कविताहरूले विचार अभिव्यक्त गरेका छन्। नेपाली समाजको पछिल्लो स्थिति र बढ्दै गएको जनताको चेतनाले एकदिन गुणात्मक परिवर्तन सम्भव छ भन्ने निष्कर्ष यस लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ।

शब्द कुञ्जी : वर्गीय यात्रा, असमानता, वर्गीय चेतना, नयाँ यथार्थ, लिङ्गभेद
विषय प्रवेश

अनिल श्रेष्ठ (जन्म: वि.सं. २०२८) नेपाली कविता क्षेत्रमा परिचित नाम हो। २०४७ सालमा मातृभूमि साप्ताहिकमा छापिएको ‘ऊ अझै जीवित छ’ कथाको प्रकाशनबाट साहित्यिक यात्रामा औपचारिक प्रवेश गरेका अनिल श्रेष्ठको ‘राष्ट्रले शोकधुनबजाएको छ’ (कवितासङ्ग्रह, २०५१), मृत्युपर्व होइन मेरो देश (कवितासङ्ग्रह, २०५५), आरु फुलेको साँझ (कवितासङ्ग्रह, २०६३), फेरि पनि छिम्कालेकमा गुञ्जिरहन्छन् यी गीतहरू (कवितासङ्ग्रह, २०६६), मफलर युद्ध (कवितासङ्ग्रह, २०६९) र प्रतिनिधि कविता (कवितासङ्ग्रह, २०७३) गरी ६ ओटा कविता सङ्ग्रह प्रकाशित भइसकेका छन्। अनिल श्रेष्ठ सामाजिक विषयलाई वर्गीय कोणबाट हेर्दै राजनीतिक परिवेशको झल्को दिने कविता लेखन सिपालु कविका रूपमा चिनिन्छन्। वास्तवमै जनताको सत्ता स्थापना गर्नु पर्ने विचार पस्कने कवि अनिल श्रेष्ठ सरल भाषाका माध्यमबाट विचारलाई प्रस्तुत गर्ने कवि हुन्। जनयुद्धको औचित्यलाई अनेकौं प्रतीक र विम्बमाफत पुनर्पुष्टि गर्ने श्रेष्ठले आफ्ना अधिल्ला सङ्ग्रहको दाँजोमा धेरै कलात्मक उचाइ प्राप्त गरेका छन् (नीलकमल, २०७६, पृ. १०६)। अनिल श्रेष्ठ मार्क्सवादी विचार र सङ्गठनप्रति प्रतिबद्ध कवि हुन्। उनले आफ्नो कविताको प्रेरणाको श्रोत श्रमिक वर्गलाई बनाएका छन्। नेपाली समाजमा देखिएको यावत विकृति, विसङ्गतिले पीडित भएर जीविकोपार्जनका निम्ति यता र उता चहार्न बाध्य नेपालीहरूको पीडा उनको कवितामा परिभाषित भएका छन्।

श्रमप्रतिको सम्मान र श्रमिकको उज्यालो भविष्यको निम्ति सारथी बन्ने यात्रामा निरन्तर प्रतिबद्ध लेखक श्रेष्ठ आफ्ना कवितामा निम्नवर्गको पक्षपोषण मात्र गर्दैनन् उनी यो देशको मुहार फेर्नका निम्ति टाउकोमा कफन बाँधेर मृत्यु वा मुक्तिको कसम खानेहरू समेतलाई जब सिंहारवारले मायावी जालमा

फसाउँछ र समूल नष्ट गरिदिन्छ, तिनका रक्तम सपना तब उराठ लाग्छ उनलाई र गुनगुनाउन थाल्छन् उनी (घिमिरे: २०७६: १०६)। सिङ्गो समाजको विषयवस्तुलाई कवितामा प्रस्तुत गर्दै वर्गीय असमानता, सामाजिक विकृति, राजनीतिक अपराधप्रतिको कटाक्षका साथै नयाँ संस्कृतिको निर्माण गर्ने सांस्कृतिक यात्रामा उनको प्रतिबद्धता जाहेर हुनुबाट उनको कविताहरूको मूल प्रवृत्ति पनि सहज ढङ्गले ठम्याउन सकिन्छ।

अनिल श्रेष्ठद्वारा लेखिएको 'मफलर युद्ध' कविता सङ्ग्रहभित्रका कविताहरूले नेपालको राज्य व्यवस्थाप्रति दिन प्रतिदिन जनताको घृणा बढ्दै गएको र देशको नेतृत्वमा पुग्नेहरूको व्यवहारले नेतृत्वप्रति विद्रोह जन्माउन थालेकोप्रति स्पष्ट सङ्केत गरेको छ। शान्ति सम्झौतापछि भएका संविधानसभाको निर्वाचन, प्राप्त परिणाम र कार्यशैली हेर्दा देशलाई बदल्न गएकाहरू नै संसदीय राजनीतिको चङ्गुलमा फसेकोप्रति कवि चिन्तित छन्। जति नै चिन्तित भए पनि विमति सही ठाउँमा नपुऱ्याउने र त्यसका लागि सङ्गठित रूपमा आन्दोलन गर्नुको विकल्प नरहेको विषय यहाँ उठान गरिएको छ। कविले सहिदहरूप्रतिको सम्मान, कुरूप यथार्थप्रतिको कटाक्ष मात्र नगरेर समाजभित्रको विविध विषय सन्दर्भलाई समेत प्रस्तुत गरेका छन्। मूलतः माथिका मूल्य स्थापनाका सन्दर्भमा मार्क्सवादी सौन्दर्य चेतनाका आधारमा वर्ग सङ्घर्षको नवीन मोर्चाको रूपमा प्रस्तुत सांस्कृतिक आन्दोलनको नयाँ प्राप्तिका रूपमा उनको कविताहरूको खोजी गर्नु नै यस लेखको मूल उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययनको विधि

अनिल श्रेष्ठद्वारा रचित कविता सङ्ग्रह 'मफलर युद्ध' को अध्ययन र विश्लेषण गरिएको यस लेखमा प्रगतिवादी सैद्धान्तिक मान्यताका आधारहरूमा कविताहरूको व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ। यही यात्रामा अनिल श्रेष्ठको 'मफलर युद्ध' कविता सङ्ग्रहलाई प्रारम्भिक सामग्री मानी उनको कविता सङ्ग्रहमाथि भए गरेका अध्ययन अनुसन्धानलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस अध्ययनमा 'मफलर युद्ध' कविता सङ्ग्रहभित्रका कविता, कविता अंश र समालोचनात्मक टिप्पणी आदि पक्षको समुचित उद्धरण तथा सन्दर्भ सामग्रीमा रहेको प्रभावपूर्ण साक्ष्यहरूको उपयोग गरिएको छ। मूलतः कवि अनिलको कविताहरूले वर्गीय असमानताको विरोध, देशको सीमा र सम्बन्धप्रति चासो र न्यायप्रेमी श्रमजीवि जनताप्रति भएको दमन विरुद्ध आवाज उठाएको विषयलाई वैचारिक तर्क र प्रभावका आधार विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्दै निष्कर्ष निकाल्ने कार्य भएको छ।

वर्गीय चेत सम्बन्धी अवधारणा र विश्लेषण ढाँचा

वर्गीय चेत भनेको श्रमप्रतिको सम्मान र शोषणप्रतिको घृणाभाव हो। विचार, धारणा, चेतना आदि कुराको रचना शुरुमा मानिसहरूको भौतिक गतिविधि र भौतिक संसर्गसँग, वास्तविक जीवनको भाषासँग प्रत्यक्ष रूपमा जेलिएको हुन्छ। मानिसहरूको परिकल्पना, चिन्तन तथा बौद्धिक संसर्ग यस चरणमा अभै उनीहरूको भौतिक आचरणकै प्रत्यक्ष परिणामको रूपमा प्रकट हुन्छन्। यही कुरा बौद्धिक उत्पादनमा पनि लागू हुन्छ, जुन रूपमा त्यो कुनै जनताको राजनीति, कानून, नैतिकता, धर्म, तत्वमिमांसा आदिको भाषामा अभिव्यक्त हुन्छ (कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक एंगेल्स, सन् १०८९, पृ. ५४१)। बौद्धिक कर्म वर्ग सापेक्ष हुनुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण र श्रमिक वर्गको हकहितको पक्षमा गरिने बहस छलफल र लेखन यात्रा नै वर्गीय चेत युक्त लेखन हो। वर्गीय चेतना भन्नु नै समाजको निर्माणमा नागरिकको समान भूमिकाको विषय हो। यसले सामाजिक जीवनमा वर्गका अतिरिक्त वर्ण, लिङ्ग, जाति र जातका आधारमा गरिने उत्पीडनको विरोध गर्छ (चैतन्य, २०६९, पृ. ५०)। वर्गीय समाजमा वर्गीय समानताका लागि न्यूनतम उद्देश्य राखेर तल्लो तहसम्म पुगी असमानताको जड कहाँनिर छ भन्ने पत्तो लगाइ त्यसको समूल नष्ट गर्न सङ्गठित आवाज उठाउने गरिन्छ।

कविता इतिहास हो र त्यो विगत, वर्तमान र भविष्यको रेखाङ्कन पनि हो। प्रगतिवादी कवि भविष्य द्रष्टा हो र उसको भविष्य क्रान्तिकारी आशावादबाट ओतप्रोत हुन्छ (भट्टराई, २०७१, पृ. ग, भूमिका)। यसै सन्दर्भमा प्रगतिवादी स्रष्टाले समाजको विद्यमान वर्गीय संरचनालाई छिचोल्न विपन्न वर्गको व्यक्तिहरूको जीवन भोगाइलाई नै विषय स्रोत बनाउन पुग्दछ जहाँ प्रस्तुत विषय वस्तुले पाठक र विश्लेषकहरूमा समेत आशाको सञ्चार प्रवाहित गर्दछ। यसरी आर्थिक-सामाजिक जीवनको मूल आधार भएपनि माथिल्लो तहको रूपमा रहेका विचारधाराहरूको पनि विशिष्ट किसिमको प्रभाव पार्ने देखिन्छ तापनि मूलरूपमा अन्य चिन्तन वा विचारधाराहरू जस्तै कला र साहित्य पनि आर्थिक जीवनको आधारमा निर्धारित हुन्छन्। समाजको सदस्यलाई सामाजिक जीवन र सामाजिक व्यवस्थाको निर्माणले महत्वपूर्ण प्रभाव पार्दछ। यसको विविध पक्षले व्यक्तिको सिर्जनशील यात्रा र सिर्जनामा भौतिक यथार्थको खोजी गर्दछ। माओको दृष्टिअनुसार विचारधारात्मक रूपमा साहित्य र कलाका कृतिहरू कुनै खास सामाजिक जीवनले मानव मस्तिष्कमा पार्ने छापका उपज हुन्, क्रान्तिकारी साहित्य र कला क्रान्तिकारी लेखक कलाकारहरूका मस्तिष्कमा जनजीवनले पारेका छापका उपज हुन्। जनजीवनमा सधैं नै साहित्य र कलाको कच्चा पदार्थको खानी हुन्छ (माओत्सेतुङ्, २०४१, पृ. ८०)। स्रष्टा समाजसँगको अविच्छिन्न सम्बन्धबाटै त्यस्ता विशिष्ट गुण प्राप्त गर्ने हुनाले कथाको स्रोत भन्नु नै वर्गीय समस्या, वर्ग सङ्घर्ष र रूपान्तरणको प्रक्रिया नै हो। यही विषयको खोजी गर्ने क्रममा माथि उल्लिखित विचारको आधारमा अनिल श्रेष्ठद्वारा लिखित 'मफलर युद्ध' कविता सङ्ग्रहभित्रका कविताहरूको विश्लेषण गरिएको छ। वर्गीय चेतनाका विविध अभिलक्षणहरूका आधारमा विभिन्न स्वरूप र विषयमा अभिव्यक्त कविताहरूको विश्लेषण गर्न निम्नानुसारको आधार तयार गर्न उचित देखिन्छ।

- (क) निम्न वर्गप्रतिको सम्मान
- (ख) प्रतिक्रियावादी सोचप्रतिको विरोध
- (ग) लक्ष्य भेदनका निमित्त आशाको सञ्चार
- (घ) भाषाको सरल प्रयोग

कवि अनिल श्रेष्ठको कविता सङ्ग्रह 'मफलर युद्ध' भित्र जम्मा तेत्तीस ओटा कविताहरू सङ्कलित रहेका छन्। प्रस्तुत कविताहरू सबै नै गद्य संरचनामा उनिएका छन्। अधिकांश कवितामा राष्ट्र र राष्ट्रियताप्रति भएका घात र यसको विपक्षमा नलागी नहुने अठोट पेस गरिएको छ। कविता सङ्ग्रहभित्र कतै आमाको अभिभावकत्वको कल्पना त कतै बाल्यकालीन जीवनका छायाँछवि प्रस्तुत भएका छन्। युगको आवाज र समयको स्पन्दनभित्र नेपाली समाजका पीडा, दुःख, सङ्घर्ष र प्रतिरोधको कथा छ। यसै सन्दर्भमा उनको कविताहरूको अध्ययन विश्लेषण निम्नानुसार गर्न सकिन्छ।

(क) निम्न वर्गप्रति सम्मान

अनिल श्रेष्ठ निम्न वर्गप्रति प्रतिबद्ध लेखक हुन्। उनले देशको गरिबी, अन्धकारमय चेतना र असमानताका विरुद्ध आवाज उठाइरहे। आफ्ना स्वरलाई सधैं श्रमिक वर्गको पक्षमा लगाइरहेका छन्। उनी श्रम नगरी खाने र खान खोज्नेप्रति आक्रमक रूपमा प्रस्तुत भएका छन्। आशा निभेका अँध्यारा बस्तीहरूमा उज्यालो नखसेसम्म जसले जतिसुकै बतुराए पनि परिवर्तन संस्थागत हुन सक्दैन भनेर ठोक्नु गरेका छन् कविले। उनको आकलन उनको मात्र होइन अरु बहुसंख्यक सारङ्गी पेटहरूको हो, भुतुङ्गा आडहरूको हो, सास्तीको वर्णमाला घोकेकाहरूको हो (घिमिरे, २०७६, पृ. ११०)। उनका प्रत्येक कवितामा निम्न वर्गप्रतिको समर्थन मात्र होइन एकाकार बनेर पुनः क्रान्ति हाँक्नु पर्ने आवाज घन्किएको पाइन्छ। 'तमसुकहरूका विरुद्ध' शीर्षकको कवितामा कवि यसरी नै पोखिएका छन्;

हामी फेरि पनि
गोल पोल्न हिँडिरहेका छौं

विष्टका नयाँ तमसुकहरूका विरुद्ध
आरान जुटाइरहेका छौं । (पृष्ठ ५२)

‘साइली कमिनीको देश’ कविताको टिप्पणी गर्दै समालोचक शारदारमण नेपाल लेख्छन्; यो उपेक्षित, दलित, पीडित, आशा निराशा, सङ्घर्ष, सपना, कल्पना र प्रतिफलका रूपमा उपलब्ध राजनीतिक बज्रलातको मर्मवाही कविता हो (नेपाल, २०७६, पृ. ५६) । कविले वर्गीय असमानताका विपक्षमा जे बोलेका छन् उनको व्यवहारलाई समेत यस कोणबाट हेर्न सकिन्छ। कवि आफ्नो लगन र सिपसामूहिकरूपमै परिवर्तनका पक्षमा लगाउनु पर्छ भन्ने र गर्ने व्यक्तित्व हुन् ।

हँसियाहरू खिएपछि
धेरै चीजहरू
खोसिँदै जाँदा रै'छन् आफैबाट
उज्यालोहरू खोसिँदा रै'छन्
खुशीहरू खोसिँदा रै'छन्
निद्राहरू खोसिँदा रै'छन्

हँसियाहरू खिएपछि
सबैभन्दा बढी त देश दुख्दो रै'छ
मन दुख्दो रै'छ । (पृ. ५७)

गरिवीका कारण अगाडि बढ्न नसकेको आम जनता, अलोकप्रिय बन्दै गएको राज्यव्यवस्था, राज्यले ठुलाको सेवामा पुऱ्याएको तावेदारीप्रति श्रम गर्ने कसको पो सहमति छ र ? यसका विरुद्ध आवाज उठाउने र उठाइरहने चाहना र कर्म दुवैले कविलाई फरक ढङ्गले चिनाएको छ । विधिमा परिवर्तन गर्न व्यवहार बदलिनु पर्दछ । त्यसैले त सांस्कृतिक परिवर्तन यसको महत्वपूर्ण कडी हुन सक्छ । ‘एउटी बादी आइमाईका पेटीकोटका टुक्राहरू च्यातिएर’ कवितामा कविले नेपालको साँचो परिवर्तन खोज्ने हो भने यी र यस्ता विषय सम्बोधन हुनु पर्ने विषय औल्याएका छन्;

जब साँभ्र परेपछि
निर्मल निवासहरूमा सिंहदरवार फुल्छ
र पारस शाहहरू लोकतन्त्रको
प्रशंसाहरू गाउँछन्
जब अति सम्मानित पोशाकहरूको
थौटा कुनाबाट
अँध्यारो विस्तारै खस्छ
र सडकका किनाराहरूमा अँध्यारो भुल्न थाल्छ । (पृष्ठ ५९)

एकातिर जनताको परिवर्तनको दुहाइ दिएर नथाक्ने नेताहरू अर्कोतर्फ एउटा पेट पाल्न र परिवारको जिम्मा लिएर बाँच्न पर्ने सीमान्तकृत समुदायको पीडा कहाँ जोडिन्छ । प्रश्नप्रश्नको खात लागेको दृश्य यहाँ देखिएको छ । राजनीति केवल कमाउ खेतीमा मात्र सीमित भएकाले विद्रुप राजनीतिले उत्पादन गर्ने फल आखिर यस्तै नै हुन्छ । कविले नेपाली समाजको एउटा ज्वलन्त वास्तविकतालाई साँचो रूपमा प्रस्तुत गरिदिएका छन् । आज पनि आफ्नो देशभित्र नेपाली युवाहरू हातपाखुरा खियाएर भेटभरि खान पाउने स्थिति नभएरै विदेश पलायन भएका छन् । अर्कोतर्फ देशमै केही गर्छु भन्ने निम्न वर्गका नारी

चेलीको असुरक्षा स्वयं राज्यबाटै बढ्दैछ। यो विभेदी विधि मात्र होइन व्यवहार नढालेसम्म सही अर्थमा गणतन्त्र प्राप्त हुँदैन। 'सियावती सदा' कविताले सिङ्गो नारीको स्थितिलाई गहन ढङ्गले प्रस्तुत गरेको छ;

राष्ट्रपति आउनु भा'को थ्यो भन्थे
ठुलै मान्छे हो जस्तो लाग्यो
तर को हो थाहै भएन
राष्ट्रपति भनेको राजा जस्तो होइन मालिक ?
थाहा भए सबै सोध्नु हुन्थ्यो। (पृष्ठ ६५)

आफ्नो प्रतिनिधिको बारेमा बेखबर हामी सियावती सदाभन्दा फरक छैनौं। शितल निवासको गुप्त कक्षमा देश बेच्ने कागजमा मध्यरातमा सहीछाप गर्न समेत तयार हुने शासकहरू कुनै पनि हालतमा हाम्रो असल प्रतिनिधि हुन नसक्ने विषय जोडदार रूपमा उठेको छ। व्यक्ति फेरिनुको के अर्थ छ सियावती सदाहरूलाई कविताले प्रश्न गरेको छ। कविताहरूमा नेपाली नागरिकहरू एक समान छन्। सबैप्रति समान व्यवहार गर्नु पर्दछ। समाजमा विद्यमान आर्थिक असमानताले देशको सक्कली रूप प्रस्तुत गरिरहेको तर्फ उनको ध्यान केन्द्रित भएको छ। उनी चेतनशील बन्दै गइरहेको हाम्रो समाजले विभेदकारी असमानताका पर्खाल भत्काउने विश्वास आफ्ना कविताहरू मार्फत गर्दछन्।

(ख) प्रतिक्रियावादी सोचप्रतिको विरोध

सामन्तवादी सामाजिक संरचनाद्वारा नेपाली समाज उत्पीडित रहेको पाइन्छ। निरङ्कुश शासकहरूद्वारा शासित नेपाली समाजको जीवन एकदमै पीडादायी मात्र बनाएनन्। उनीहरूले त एकअर्कामा ठुलो फाटो पारिदिए। धर्म, जाति र क्षेत्रका नाममा अनेक खालका भ्रमहरू छरे। यसै पृष्ठभूमिमा सामन्त वर्ग र अभिजात्य वर्गको उत्पीडनका स्वरूपलाई प्रगतिवादी कविहरूले कवितामा चित्रण गर्ने क्रममा नेपालको शासकमा मात्र होइन त्यसको जरो सामाजिक सन्दर्भमा समेत यस्ता पक्ष रहेकाले यस्तो विषयको उद्घाटन नगरी समानतामूलक समाजको विकास हुन नसक्ने तर्क कवि अनिल श्रेष्ठले आफ्नो कविता सङ्ग्रह 'मफलर युद्ध' मा प्रस्तुत गरेका छन्। नेपालमा हुने गरेका सबैजसो परिवर्तन जनताको बलमा भएपनि सामन्तहरूको सोच र साँठगाँठबाट सधैं धुलिसात हुने गरेको सन्दर्भ वर्तमान स्थितिमा पनि भल्किएको छ। कवि अनिल आफ्नो रचनामा ऐतिहासिक सन्दर्भहरू प्रस्तुत गर्दै प्रतिक्रियावादी सोचको विरोध गर्दछन्।

यो वर्ष, सगरमाथाको फेदीमा
मन्त्री परिषद्को बैठक बस्यो
र त्यसको समाचार
टेलिभिजनका छिद्रहरू हुँदै
गाउँसम्म आइपुग्यो
र हरायो
त्यो बैठकले
यस वर्ष सगरमाथाको उचाइमा
कति हिउँ थप्यो, थपेन
थाहा छैन। (पृ २)

शासकहरू सत्तामा कसको बलमा पुगे ? कस्तो काम गरिरहेका छन् ? अनौठो खालको लाटलुट कलाको विकासभन्दा बढी सामन्ती सत्तामा के नै हुन्छ र ? नेपाली समाज अर्धसामन्ती र अर्धपूँजीवादी समाजको अवशेष रहेको समाज हो। यहाँ सामन्तवादको जरो उखेलिएको छैन भने पूँजीवादको स्थापना

पनि सही ढङ्गले हुन सकिरहेको छैन । जनतालाई जगाउँदै सामन्तवादी चरित्रका विरुद्ध चेतना जगाउने काम पनि प्रगतिवादी कविहरूकै हो । युगौंदेखि सामन्ती व्यवस्थाद्वारा उत्पीडित र दमित रहेको सामाजिक जीवनको यथार्थ चित्रण उनका कवितामा पाउन सकिन्छ;

गिद्धका नङ्गाहरूले
घाइते छ यो मुलुकको नक्सा
गिद्धका काला छायाँहरूले
सधैं मुलुकका नागरिकहरू
बेरिइरहेकै छन् । (पृष्ठ १२)

‘सिंहदरवार’ शीर्षकको कवितामा कवि सिंहदरवारलाई शोषकहरू बस्ने थलोको रूपमा प्रस्तुत गर्छन् । अहिले त भन्नु ७५३ ओटा सिंहदरवार बनेका छन् । तिनीहरूको स्वभाव पनि माथिकै विकृत भाइरसवाला सिंहदरवारको भन्दा भिन्न छैन । कवि देशको सत्ताको चरित्रको एक ढङ्गले चर्चा गर्दछन् भने त्यस्तै रोचक ढङ्गले देशको हित विरुद्ध शासकहरू नै नाङ्गो रूपमा प्रस्तुत भएको विषयको उद्घाटन गर्दछन् । उनी नेपालका नदीनालाको भारतको हित अनुरूप भएको सन्धि सम्झौता तथा हराउँदै गएको नेपाली स्वाभिमानको विषयमा समेत कलम चलाउँछन् ।

विद्युतीय तरङ्ग गतिले
तिम्रो सभाकक्षहरूमा कुदिरहेछ भारतीय च्यानलका दृश्यहरू
भर्खरै ‘जी’ सिनेमाले प्रसारण गरिरहेका
अलाउद्दीनका तिलस्मी कथाहरूभै
कहिलेदेखि फेरिदै गइरह्यो तिम्रो रूप?
र तिम्रो यो नायकत्व ? (पृष्ठ ८९)

कविले भारतीय टेलिभिजनहरूले व्यक्तिको व्यक्तित्व उठाउने, खसाउने र स्थिर राख्ने काम गरे जस्तै हाम्रो देशका नेताहरूको हालत कसैको रिमोटमा सीमित रहेकोप्रति ध्यानाकृष्ट गराएका छन् । कवि नेपाली राजनीति कति धेरै प्रतिक्रियामा अल्झेको छ भन्ने कुराहरू बुझ्न धेरै घोरिनु नपर्ने बताउँछन् । कवि हामीले प्रयोग गर्ने भाषा, हामीले जीवन जिउने कला कति धेरै प्रभावित छ भन्ने उदाहरण ठाउँठाउँमा प्रस्तुत गर्दछन् ।

डैडी, मैले बुकमा पढेको भालेमुङ्गो
मैले आज देखेको
भालेमुङ्गोको रङ नीलो हुन्छ
हगि डैडी ? (पृष्ठ ७७)

हाम्रो पठन संस्कृतिले हामीलाई कतातिर लैजादै छ ? हामी कस्तो पाठ पढिरहेका छौ ? त्यो कस्को लागि शिक्षा हो ? हामीलाई यस्तो शिक्षाले कता लैजादै छ ? अनेक प्रश्न कविले गरेका छन् । कविले राष्ट्रियताप्रतिको हाम्रो संवेदना कस्तो ढङ्गले विकास हुँदैछ अनि यसले देशप्रेमको नाममा के गर्न सक्ला त ? भन्ने प्रतिक्रिया उत्पन्न गराएको छ । नेपाली धर्तीको अस्तित्वलाई बचाउनका लागि नेपालको विविधताको पहिचान गर्न सक्ने शिक्षा दिनु पर्ने भाव यहाँ व्यक्त भएको छ । कवि साम्राज्यवादी, उपनिवेशवादी र विस्तारवादी विदेशी सामु नतमस्तक भई देश र जनतामाथि घात गर्ने जनप्रतिनिधिप्रति

औलो ठड्याउन आवश्यक भएको तर्क प्रस्तुत गर्दछन्। उनका कविताहरू जनतालाई जगाउने बाटोमा अग्रसर रहेका छन्।

म कविता लेख्न बस्छु
ठीक यसैबेला बज्छ मेरो खल्तीको मोबाइल
र म विथोलिन्छु
जसरी विथोलिन्छ मेरो देशको
शान्ति सुव्यवस्था
नागरिक समाजको शान्तिपूर्ण जुलुसमाथि
जसरी प्रहरीहरूको लाठी चल्छ
र भागदौड शुरु हुन्छ
त्यसैगरी मेरो मस्तिष्कबाट
शुरु हुन्छ शब्दहरूको भागदौड। (पृष्ठ ४९)

नेपालको शासन व्यवस्था प्रतिक्रियावादी छ। त्यसैले त यसको कायापलट गरिनु पर्छ। कवि कविता लेख्न सक्दैन। खराब निर्णयको विपक्षमा नागरिक जुलुस निकाल्न पाउँदैनन्। हामी भनिरहेका छौ प्रजातन्त्र, लोकतन्त्र, गणतन्त्र। अनौठो लाग्छ। कविको प्रहार यही यात्रातर्फ नै रहेको छ। कवि अनिल श्रेष्ठ पाठकको मनोविज्ञानलाई सजिलै प्रभाव पारिदिन्छन्। देशप्रतिको चिन्ता र चासो प्रत्येक कवितामा दृश्य र अदृश्य रूपमा घुलेर बसेको छ। राजनीतिमा रहेको भयावह आकारका साथ सडक चौबाटोमा उभ्याउन सफल कविका रूपमा उनी चिनिएका छन्। उनका कविताहरू प्रतिक्रियावादी सोचका विरुद्ध उभिएका छन्। त्यसैले त उनका कविताले शासकलाई सबक सिकाउन चाहन्छ। जनता जगाउन चाहन्छ।

(ग) लक्ष्य भेदनका निम्ति आशाको सञ्चार

प्रगतिवादी साहित्यले एउटा वर्गको पक्ष लिने र अर्को वर्गको विरुद्ध विद्रोह गर्ने मात्र होइन, त्यसले नवीन समाज निर्माणको निम्ति सहयोग पुऱ्याउनु पर्दछ। युग निर्माता असङ्ख्य उत्पीडित श्रमजीवीहरूको सङ्घर्ष र तिनीहरूको स्वर्णिम भविष्यको आकलन गर्नु प्रगतिवादी साहित्यको उद्देश्य हो। त्यसका लागि श्रमिक वर्गमा आशाको सञ्चार गरिरहनु पर्दछ। अनिल श्रेष्ठका कवितामा क्रान्तिकारी धार भुत्ते भएपछि पार्टीको प्रभाव हराउने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ। सामन्ती दमन र उत्पीडन पुनः बढेपछि हँसिया पुनः साँध लाएर मात्र देशको राष्ट्रियता बचाउन र उत्पीडनबाट मुक्ति प्राप्त गर्न सकिने अप्रत्यक्ष सन्देश प्रस्तुत कविताहरूमा दिइएको छ (भट्टराई, २०७६, पृ.च)। नेपाली समाजका अनेक समस्या र विकृति विसङ्गतिका विरुद्ध जुभार भएर अधि बढ्नै पर्दछ। प्रगतिवादी सोच र व्यवहार नै समस्या समाधानको आधार हो।

तपाईंसँगको भेटमा
एक दिन, मलाई सोध्न मन लागेको छ

किनकि
तपाईंको जुत्ताको पालिसको लागि
अब कुनै तिरो बुझाउन
हामी तयार छैनौं। (पृष्ठ ५)

जनप्रतिनिधिले ज्यादति गर्न थालेपछि जनता सोच मात्र बदल्दैन प्रतिनिधि फेर्न र प्रत्येक गतिविधिको नजिकबाट चासोपूर्वक प्रश्न गर्न चाहन्छ। कठघरामा उभ्याएर कारवाहीको भागिदार नबनाएर जनताको श्रम र पसिनामाथिमो शोषण अन्त्य हुँदैन भन्ने विचार उनका कवितामा अभिव्यक्त भएको छ।

म तिमीलाई यो मौसमकै सबैभन्दा
सुन्दर फसलहरू दिन चाहन्छु। (पृष्ठ ८)

प्रकृतिको मानवीकरण र मानवको प्रकृतिकरण गर्ने कलाले समेत कवि अनिलका कविताले आशाको स्वर सम्प्रेषण गरेको छ। नेपालको एउटा भू-भाग कुँडुलेटार सिँचाइविहीन हुँदा देशलाई धेरै घाटा भएको तर्फ जिम्मेवार निकायको ध्यान नपुगेकोप्रति उनको विरोध मात्र छैन प्रचुर सम्भावना भएर पनि यस्ता जमिन अलपत्र पर्दा हाम्रो प्रगति रोकिएकोप्रति सचेत आवाज खोलिएको छ। कविका अनुसार एउटा राम्रो जमिनमा उब्जाउ गर्नेतर्फ ध्यान पुगे समाजमा आत्मनिर्भरको आशा सञ्चार हुन सक्छ। कवि एकातिर प्रकृतिको सम्भावना खोज्छन् भने अर्कोतर्फ अनगिन्ति सफलताको निम्ति वर्गीय चेतना हुनु जरुरी छ भन्छन्। मुठ्ठीभर शोषकका गलामा गलबन्दी भुन्डिएसम्म आम जनताले चयनले सास फेर्न पाउँदैनन्। बरु गलबन्दी उनीहरूलाई गलफन्दी भएको दिन मात्र सारा सासनाबाट श्रमिक वर्गले मुक्ति पाउने छन् (घिमिरे, २०७६, पृ. ८६)। कवि समालोचकको चिन्तन र क्रियाकलापप्रति क्रूद्ध छन्। कविको विचारमा असहमत हुनु पर्ने ठाउँ पनि खासै देखिँदैन। मूलतः पाठ्यक्रमलाई आधार बनाएर समालोचना लेख्ने अनि मोफसललाई वास्तै नगर्ने समालोचकप्रतिको असहमति कविको कविता 'समालोचक' मा शसक्त ढङ्गले मुखरित भएको छ।

म नदी हुँ
म अग्निसेचनको प्रक्रियामा छु
र म आफ्नो गर्भभित्र
आगोका भ्रुणहरू हुर्काइरहेको छु। (पृ. ५५)

जतिसुकै जटिल अवस्था भएपनि मान्छे, जीवन यात्राको आशामा हिँड्छ। मान्छेभित्र जसरी जीवन यात्राको अवसर र चुनौती दुवै सँगै आउँछ। त्यसैगरी प्राकृतिक सम्पदा नदी गर्भभित्र आगो पालेर बसेको छ। यहाँ अर्थको उत्कर्षता रहेको छ। नदी हामीलाई बिजुली दिन्छ। त्यो प्रविधिमैत्री यात्रा भयो भने सम्भव छ। नदीको माध्यमबाट कविले जसरी हेर्दा पानी पानी देखिन्छ, भित्र आगोको यात्रा पनि सँगै छ। त्यसैगरी परिवर्तनका लागि आम सोभा, दमित मान्छेहरूको हुले आगो ओकल्यो भने विधान र विधि फेर्न सकिन्छ। यसको अर्थ जनता सन्तुष्ट छैनन् भन्ने नै हो।

मलाई तिम्रा गीतहरूले
यो संसार अभै उज्यालो भएको
हेर्ने सहर छ
कृपया, मलाई ब्युँझाऊ। (पृष्ठ ७३)

जीवनलाई जगाउनको निम्ति आशाको गीत आवश्यक छ। आशाको सञ्चारबाट नै ज्ञान निर्माणको बाटो खुल्छ। जीवन यात्रामा आवउने यावत समस्या भेल्ले एकलै र बेग्ले होइन वैचारिक र वर्गीय चेत आवश्यक रहेको छ। जनताको एकताबद्ध अनुशासित सङ्गठनले नै जनतालाई बचाउन सक्छ। सत्ताले निराशा बाँड्छ। जनता लुट्छ। तथापि जनता त्यसको प्रतिरोध गरेर फरक ढङ्गले नयाँ प्रतिमान सिर्जना गर्दै अगाडि बढ्न चाहन्छ।

(घ) भाषाको सरल प्रयोग

जनताको पक्षमा लेख्ने लेखकले भाषाको प्रयोगमा ध्यान दिनुपर्दछ। जनसाधारणले बुझ्ने भाषा र भाषामा आउने उदारहणहरूपनि जनमैत्री नै हुनु पर्दछ। विषयवस्तुको मात्र पुग्दैन। भाषाको कलात्मक प्रयोगमा जनजीविकाको शैली आउनु जरुरी छ। अनिलका लघुत्तम र लघु कविता बान्कीका कविताहरूमा कवितात्मक कोशल छ र भन्ने र व्यक्त गर्ने तरिकामा विशिष्टता र मौलिकता छ (भट्टराई, २०७६, पृ. ६४)। 'छायाँ चित्र' शीर्षक यस कवितामा कविकी ममतामयी आमा र उनको ममता एवं वात्सल्यताभावको सम्झना जीवन्त र मर्मस्पर्शी बनेर व्यक्तिएको छ (नेपाल, २०७६, पृ. ५२)

बत्तीको धमिलो उज्यालो
थालमा खसेपछि
साँझको दैलो टेकेर
आमाका सम्झनाहरू घरभित्र चिहाउँछन्
र सोच्छन्-“भात खाइस् छोरा ?
भाइबहिनीहरूले खाइसके ?” (पृष्ठ १)

सरल भाषा, सङ्गठित प्रस्तुति, सनातन विषय जस्ता पक्षले धेरै नै भावुक तुल्याउँछ। मनको कुनामा बस्ने आमाको मायाले द्रवित भएर कविले आमाको शब्दको गरिमा र महिमाको सान्दर्भिकता प्रस्तुत गरेका छन्। धेरैजसो कवितामा औपचारिक संवादात्मक र संस्मरणात्मक शैलीको प्रयोगले भाषाको कलात्मक प्रयोगको पक्षलाई सार्थक तुल्याएको पाइन्छ। आज हाम्रो नेपालको प्रत्येक जमिन उर्वर भएर पनि बाँझो छ। कतै सिँचाइ छैन। कतै जग्गा दलालहरूले घडेरीको योजनाबद्ध विकास गरेका कारण दिनदिनै कृषि उपजमा परनिर्भर हुँदै जानु पर्ने अवस्था छ। कविले यस्तो बाध्यतातर्फ पनि ध्यानाकर्षित गराएका छन्।

आऊ ! ए, मान्छेहरू
मलाई खनजोत गर
ममाथि सिँचाइ सुरु गर
पानी पटाऊ
र तिम्रो हातहरूले मलाई
उर्वर बनाऊ
म कुँडुलेटार। (पृ ७)

जनजीविकासँग जोडिने विषयमा प्रगतिशील स्रष्टाहरूले अझै बढी ध्यान पुऱ्याउनु जरुरी रहेको छ। जनताको कुरा गर्नेहरू जनताको कामवाट टाढा भाग्ने गरेको प्रमाण कविताहरूले सोदाहरण पुष्टि गरेको छ। कवितामा लिङ्ग भेद गर्ने अवान्छित पद र पदावलीको प्रयोग निषेध गरिएको छ। नेपालको राजनीतिक परिवर्तनका निमित्त लडेर स्थापित भएको गणतन्त्र रूपमा मात्र देखिएको, यसले गुणमा परिवर्तित हुन नसकेको पक्ष शसक्त विचार उठान गर्दै मुखरित भएको छ। कवि अनिलको कविताहरूमा जीवन र जगतलाई टिप्ने चेत र प्रस्तुत गर्ने सरल भाषा अनि सङ्क्षिप्त शैली भएकै कारण उनको कविताभित्र सम्यक भाषिक प्रयोग भएको छ। उनी जनयुद्ध र जनयुद्धको कथालाई कविताको भाषाको प्रस्तुत गर्दछन्।

बिष्टका तमसुकहरू
कहिले गाउँका गोठका भैसीहरू लडाउँथ्यो

कहिले ठाउँका ठाउँ बासहरू लखेट्यो
 विष्टका तमसुकहरू
 कहिले मान्छेका सासहरूसँग खेल्थ्यो
 कहिले मान्छेका लासहरूसँग खेल्थ्यो । (पृष्ठ ५०)

हुन त हिजोआज तमसुक व्यक्ति साहुले होइन कम्पनीवाला साहुले बनाउँछ । देशमा अवान्छित क्रियाकलाप गर्न लाज नमान्ने सरकार अरबौं विदेशी ऋण लगाएर लाखौं/करोडौं भ्रष्टाचार गर्छ अनि जनताको थाप्लोमा देशको नामको तमसुक साभेदारी गर्छ । कविताको भाव भल्किने भाषा छ । अर्थको सन्दर्भ खोज्न धेरै घोरिनु पर्दैन । श्रमिक जीवनको प्रस्तुति छ । उनी मार्क्सवादी कवि भएर पनि उनमा मार्क्सवादी शास्त्रका जागृत प्रयोग गर्ने योजना देखिँदैन । उनी त जनसामान्यको भाषाभित्र कवितामा नयाँ यथार्थको प्रतिमान खडा गर्छन् ।

कवितासङ्ग्रहभित्रका कविताहरूमा प्रयोग भएको निम्नानुसारको भाषिक प्रयोग हेर्न सकिन्छ; थालमाथि खेलिरहेको बत्तीको उज्यालो, दैलो टेकेर नाङ्गो बतासहरूले, कालापथरका शिविरहरूमा, निद्रामा करकती लुछिएका, बीजहरूको विजाङ्कुरण, रडहरू चिथोरिएका, ढाँडबारीका गराहरू, भिमकाय संविधानसभा, घामका खोसेलाहरू, संविधानसभाको एक पोटेट, शासकका नीला ओंठहरू, काला नागपास छायाँहरूले, दर्ज्यानी मफलरहरू, प्लास्टिक सर्जरी गरिएका तन्नेरी गाला, भूमिगत आरनहरू, बूढा माझीका पदचापहरू, अर्धनग्न स्तनहरू, मुटुले भक्कानो हाल्छ, मर्ने दबाइ, भालेमुङ्गोको रड, मयलको गन्ध जस्ता पद पदावलीको प्रयोगले कविताहरू अर्थगत हिसाबले समुचित र ग्रामीण जनजीवनको कोणबाट सरल र सम्प्रेष्य रहेको छ । त्यसैगरी पङ्क्तिगत संरचनाका अत्यन्तै मर्मस्पर्शी कविताशंहरू रहेका छन्;

यी भोका र रिक्ता आँखाहरूभन्दा
 बरु हाम्लाई मर्ने दबाइ दिए जाती हुन्थ्यो ।
 (पृष्ठ ६६)
 एउटी बादी आइमाईका
 पेटीकोटका टुक्राहरू च्यातिएर
 जब यो मुलुकको राष्ट्रिय भण्डा बन्छ ।
 (पृष्ठ ५८)
 आगो निभेपछि
 फेरि आगो बाल्न गाह्रो हुन्छ ।
 (पृष्ठ ३७)
 मेरो अंगेनासँग
 संशय छ सिंहदरवारलाई ।
 (पृष्ठ ३२)
 सिंहदरवारको अग्लो छानामाथि
 एउटा कालो गिद्ध छ ।
 (पृष्ठ १२)
 तपाईंको जुत्ताको पालिसको लागि
 अब कुनै तिरो बुझाउन
 हामी तयार छैनौं ।
 (पृष्ठ ३)

कवि अनिल श्रेष्ठको कविता 'मफलर युद्ध' कवितासङ्ग्रहभित्रको भाषिक प्रयोग शब्द/पद, पदावली/उपवाक्य र अनुच्छेद/परिच्छेदको तह हुँदै सङ्कथन स्तरमै बुनिएको छ। कतै कतै आउने कविताभन्दा बढी कोष्टक व्याख्याले भने कवितालाई त्यति रुचिकर बनाउँदैन।

निष्कर्ष

कवि अनिल श्रेष्ठले नेपाली समाजको विषय सन्दर्भलाई सरल भाषा र संक्षिप्त शैलीमा कवितामा उनेर आम पाठकलाई विचारको रमरम प्रदान गरेका छन्। नेपाली राजनीतिक परिदृश्यको एउटा विशेष यात्रामा उदाएका कवि अनिल आफ्ना कवितामा श्रमको सम्मान गर्दछन्। लाखौं जनको परिवर्तनको चाहना आजसम्म पनि पूरा नभएको तर्फ उनको आक्रोश जनआक्रोशको प्रतिबिम्ब बनेको छ। कविता सङ्ग्रहभित्र प्रस्तुत कविताहरू हाम्रै समाज, देश र देशवासीका कथन हुन्। उनका कविताहरूले मूलतः राज्यको दोहन गर्ने र नियम कानूनलाई सत्ताको स्वार्थी आँखाले परिभाषित गर्दै आफू अनुकूल बनाउने कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र जनताको न्यायप्रति आँखा चिम्लने न्यायपालिकालाई बुझाउन उनले सिंहदरवार शब्दको प्रयोगबाटै कलात्मक प्रहार गरेका छन्। नेपाली जनताको गौरवमय र बलिदानीपूर्ण सङ्घर्षबाट प्राप्त गणतन्त्र नाम मात्रको बन्नुमा मूलतः आन्दोलनका सारथीहरूको कमजोरी हो। निरन्तर खबरदारी गरेर जनतालाई रूपमा होइन सारमा परिवर्तन गर्न पुनः अर्को अभियान वा क्रान्तिको आवश्यकता पर्दछ भन्ने निष्कर्ष 'मफलर युद्ध' कवितासङ्ग्रहभित्रका कविताहरूको विश्लेषणका आधारमा सार निकाल्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, तेजविलास.(२०७६). सिर्जन वैशिष्ट्यमा अनिल श्रेष्ठ. (सम्पा.) बनेपा: जनमत प्रकाशन
उपाध्याय, गोपीरमण.(२०७६). प्रगतिवादी समालोचना, टुकुमाया उपाध्याय।
चैतन्य.(२०६४). क्रान्ति र सौन्दर्य. (सम्पा.) काठमाण्डौ: प्रगतिशील साहित्य अध्ययन केन्द्र।
ढकाल, घनश्याम र अन्य.(२०६७) मार्क्सवादी साहित्य र जनयुद्धको सौन्दर्य. काठमाडौं : अखिल नेपाल
लेखक संघ।
नेपाल, शारदारमण.(२०७६). मफलर युद्ध अर्थात यथार्थवादी कविताका कोशेढुङ्गा, सिर्जन वैशिष्ट्यमा
अनिल श्रेष्ठ. (सम्पा.) बनेपा: जनमत प्रकाशन, पृष्ठ ५१-५२।
नीलकमल.(२०७६). यथार्थवादी कवितका बान्की, सिर्जन वैशिष्ट्यमा अनिल श्रेष्ठ. (सम्पा.) बनेपा: जनमत
प्रकाशन, पृष्ठ १०५-१०६।
घिमिरे, माधव.(२०७६). आगोका गीतहरू सुसेल्लै अनिल, सिर्जन वैशिष्ट्यमा अनिल श्रेष्ठ. (सम्पा.) बनेपा:
जनमत प्रकाशन, पृष्ठ १०७-११०।
भट्टराई, रमेश.(२०७६). 'सुन्दर कविता विशिष्ट अनुभूति, ' भूमिका, मफलर युद्ध, काठमाडौं : पाठ्यसामग्री
पसल।
भण्डारी, जगदीशचन्द्र.(२०५५). प्रगतिवादी नेपाली कविता: रेखाङ्कन र विश्लेषण, काठमाडौं : मुन्नी
भण्डारी।
मार्क्स-एङ्गल्स.(सन् १९८९). साहित्य र कला. मस्को: प्रगति प्रकाशन।
श्रेष्ठ, अनिल.(२०७१). मफलर युद्ध (दो.सं.) काठमाण्डौ: पाठ्य सामग्री पसल।
सापकोटा, खगेश्वर.(२०७४). प्रगतिवादी नेपाली कविताका अभियन्ता: अनिल श्रेष्ठ, कृष्णप्रसाद दाहाल(
सम्पा.) काठमाण्डौ: विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा. लि.।
सुवेदी, धनप्रसाद.(२०७६). 'आरु फुलेको साँझ: एक चर्चा, सिर्जन वैशिष्ट्यमा अनिल श्रेष्ठ. (सम्पा.) बनेपा:
जनमत प्रकाशन, पृष्ठ १२१-१२२।